

Соціально-економічні тенденції розвитку аграрного сектора економіки України

В сучасних умовах головним завданням уряду та наукових установ є створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектору як локомотива української економіки на основі єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства. Першим кроком в цьому напрямі є виявлення ключових проблем, що визначають соціально-економічні тенденції діяльності сільськогосподарських підприємств, та обґрунтування шляхів їх вирішення. Метою статті є виявлення та аналіз соціально-економічних тенденцій розвитку аграрного сектора економіки України, оцінка рівня соціальної спрямованості діяльності сільськогосподарських підприємств. Проаналізовано зміни обсягів сільськогосподарського виробництва та трансформації структури ринків збуту. Розкрито фактори що стримують розвиток аграрної економіки. Визначено принципи і вимоги, яким повинна відповідати соціальна діяльність сільськогосподарського підприємства. Виявлено, що попри законодавчо задекларовану необхідність активної участі аграрних підприємств у вирішенні проблем розвитку сільських територій, рівень їх соціальної відповідальності залишається вкрай низьким.

Ключові слова: сільськогосподарські підприємства, рентабельність виробництва, експорт сільськогосподарської продукції, соціальна діяльність, державна аграрна політика.

Н.В. КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

(Национальный научный центр «Институт аграрной экономики», г. Киев, Украина)

Социально-экономические тенденции развития аграрного сектора экономики Украины

В современных условиях главной задачей правительства и научных учреждений является создание организационно-экономических условий для эффективного развития аграрного сектора как локомотива украинской экономики на основе единства экономических, социальных и экологических интересов общества. Первым шагом в этом направлении является выявление ключевых проблем, определяющих социально-экономические тенденции деятельности сельскохозяйственных предприятий, и обоснование путей их решения. Целью статьи является выявление и анализ социально-экономических тенденций развития аграрного сектора экономики Украины, оценка уровня социальной направленности деятельности сельскохозяйственных предприятий. Проанализированы изменения объемов сельскохозяйственного производства, трансформации структуры рынков сбыта. Раскрыты факторы сдерживающие развитие аграрной экономики. Определены принципы и требования, которым должна отвечать социальная деятельность сельскохозяйственного предприятия. Выведено, что, несмотря на законодательно задекларированной необходимость активного участия аграрных предприятий в решении проблем развития сельских территорий, уровень их социальной ответственности остается крайне низким.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, рентабельность производства, экспорт сельскохозяйственной продукции, социальная деятельность, государственная аграрная политика.

M.V. KRUSHELNYTSKYI

(‘Institute of Agrarian Economics’ National Scientific Centre, Kyiv, Ukraine)

Social and Economic Trends in Development of the Agricultural Sector of Economy of Ukraine

In current conditions the main task of the government and scientific institutions is to create organizational and economic conditions for the effective development of the agricultural sector as the locomotive of the Ukrainian economy on the basis of unity of economic, social and environmental interests of society. The first step in this direction is to identify the key issues that determine the social and economic trends of agricultural companies, and to study their

solutions. The article aims to identify and analyze social and economic trends in development of the agricultural sector of economy of Ukraine, to assess level of social orientation of agricultural companies. There is analyzed the changes in agricultural production and transformation of the structure of markets. There are showed the factors that hinder the development of agricultural economy. There are defined the principles and requirements to be met by social activity of agricultural company. There is found that despite the legally declared necessity for active participation of agricultural companies in solving the problems of rural areas, level of their social responsibility is extremely low.

Keywords: *agricultural companies, production profitability, export of agricultural products, social activities, state agricultural policy.*

Постановка проблеми. Сільське господарство України значною мірою визначає її соціально-економічний розвиток, рівень життя населення, забезпечення його продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Виходячи з цього, головним завданням уряду та наукових установ має бути створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектору на основі єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства [11]. Першим кроком в цьому напрямі є виявлення ключових проблем, що визначають соціально-економічні тенденції діяльності сільськогосподарських підприємств, та обґрунтування шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічним проблемам розвитку вітчизняної аграрної галузі присвячені праці науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», серед яких відзначимо М.І. Кісіля, М.Ф. Кропивка [6], Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, М.І. Пугачова, П.Т. Саблука [9]. Обліково-фінансовий аспект зазначених проблем розкривається в дослідженнях В.М. Жука [2], Г.Г. Кірейцева [5], В.М. Метелиці, Л.Д. Тулуша, П.А. Стецюка [10], О.Г. Шпикуляка [12] та інших.

Проте нерівномірність розвитку різних форм господарювання (укладів) при послабленні позицій середньорозмірного виробника, недостатність нормативно-правових засад і відсутність мотивації до кооперації та укрупнення дрібних сільськогосподарських виробників в рамках сільських громад, низька товарність виробництва продукції, ослаблення економічного підґрунтя розвитку сільських громад, а також незавершеність земельної реформи, обумовлюють необхідність продовження наукових досліджень в цьому напрямі.

Метою статті є виявлення та аналіз соціально-економічних тенденцій розвитку аграрного сектора економіки України, оцінка рівня соціальної спрямованості діяльності сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головним макроекономічним показником розвитку аграрної галузі є обсяг виробленої валової продукції сільського господарства. Валова продукція сільського господарства – це сума продукції окремих галузей землеробства і тваринництва у грошовому виразі за певний період, звичайно за календарний рік. Вона характеризує загальний обсяг продукції сільського господарства і являє собою повну вартість виготовленого продукту, до складу якої входять вартість, раніше створена і перенесена на продукт, та вартість, новостворена в даному році.

Економічна ситуація останніх двох років внесла свої корективи у роботу сільськогосподарських підприємств. У зв'язку з анексією АР Крим та частковою втратою окремих районів Донецької і Луганської областей тимчасово скоротилися посівні площі сільськогосподарських угідь. При цьому розширення сільськогосподарського виробництва зберігається. Як свідчать дані статистики, обсяги сільськогосподарського виробництва щорічно зростають (табл. 1).

Значним випробуванням для сільськогосподарських підприємств орієнтованих на експорт стала переорієнтація ринків збуту. Зокрема з січня по червень 2013 року експорт сільськогосподарських товарів з України до Росії знизився на 31,3 % і склав близько 655 млн. дол. США. У 2014 році порівняно з аналогічним періодом 2013 року, показники знизилися на 299,5 млн. дол. США. Частка експортованих до Росії сільгосппродуктів дорівнює близько 8,3 %, тоді як у країні Євросоюзу реалізували більше 33,5 % таких товарів [3].

На даний час Україна займає перше місце в світі за експортом соняшникової олії, шосте – за експортом пшениці, сьоме – за експортом курятини [3].

Поступово міцнішають позиції українських виробників на міжнародному ринку. Хоча сільськогосподарські підприємства втратили 31 % в торгівлі з Казахстаном, Білоруссю та Росією – основними учасниками Митного союзу. Проте цю втрату компенсувала співпраця з країнами Африки. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, вітчизняні аграрії на даний час особливо успішно співпрацюють з Єгиптом, Саудівською Аравією та Китаєм [3].

Одним із суперечливих і дискусійних питань є оцінка соціально-економічної діяльності сільськогосподарських підприємств. Як відомо, найважливішою узагальнюючою характеристикою результативності діяльності аграрних підприємств є ефективність виробництва.

Наприклад, для досягнення приросту урожайності певної культури та підвищення якості продукції визначають мінімальні витрати добрив, пального, засобів захисту, на оплату праці. У кінцевому підсумку всі часткові критерії повинні відповідати основному народногосподарському критерію. У зв'язку з цим критерієм економічної ефективності аграрного виробництва є збільшення обсягу продукції за найменших затрат живої й уречевленої праці на її одиницю.

Індекси виробництва валової продукції сільського господарства

(у відсотках)

Роки	Усі категорії господарств			У тому числі					
				сільськогосподарські підприємства			господарства населення		
	валова продукція	з неї		валова продукція	з неї		валова продукція	з неї	
		рослинництва	тваринництва		рослинництва	тваринництва		рослинництва	тваринництва
1990 рік = 100 %									
2000	53,4	63,8	42,4	29,1	38,8	15,0	111,3	170,7	82,0
2001	58,9	71,7	45,3	34,9	47,5	16,6	115,8	175,0	86,8
2002	59,6	70,6	47,8	34,1	44,7	18,6	120,3	181,5	90,2
2003	53,0	60,7	44,9	25,4	31,4	16,6	118,8	185,7	86,0
2004	63,5	80,7	45,1	36,1	48,9	17,7	128,5	217,0	84,9
2005	63,5	78,7	47,4	36,5	47,2	21,0	127,8	213,3	85,7
2006	65,1	80,1	49,2	39,6	50,1	24,3	125,9	208,7	85,2
2007	60,9	72,8	48,2	37,4	45,0	26,3	116,8	191,9	79,9
2008	71,3	93,7	47,6	50,9	67,0	27,6	119,7	207,8	76,4
2009	70,0	89,3	49,6	48,3	60,4	30,8	121,6	212,7	76,8
2010	68,9	85,6	51,2	47,2	56,7	33,6	120,6	209,5	76,8
2011	82,6	111,6	51,9	60,8	78,1	35,6	134,7	255,0	75,5
2012	79,0	102,6	53,9	56,8	69,6	38,1	131,8	243,4	76,8
2013	89,4	120,9	56,1	68,6	87,4	41,2	139,1	264,0	77,6
2014 ¹	92,6	127,6	55,8	73,1	93,9	43,1	138,5	269,0	74,0

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: [4].

Отже, ефективність – це економічна категорія, яка відображає виробничі відносини щодо економії живої та уречешеної праці й показує кінцевий корисний ефект від застосування засобів виробництва та живої праці.

За підсумками 2014 року рівень рентабельності (прибутковості) основної діяльності сільськогосподарських підприємств склав 26,3 % у цілому по Україні, що в 2,3 рази більше аналогічного показника за 2013 рік, який тоді складав 11,4 % [1].

Згідно опублікованого звіту «Економічні результати сільськогосподарського виробництва за 2014 рік (попередні дані)», фінансовий результат від основної діяльності сільськогосподарських підприємств (крім малих) у 2014 році становив 34,5 млрд. грн. прибутку проти 12,3 млрд. грн. у 2013 році. Також зазначається, що прибутки від виробництва продукції сільського господарства і надання послуг у рослинництві і тваринництві отримали 81,5 % підприємств, у середньому на одне підприємство сума прибутку становила 5,8 млн. грн. У 2013 році цей показник складав відповідно 64,3 % і 3,2 млн. грн. [1].

Зокрема, у 2014 році збільшився середній рівень рентабельності в рослинництві сільськогосподарських підприємств – він склав 29,2 %, проти 11,1 % у 2013 році. Рентабельність вирощування зернових і зернобобових культур склала 25,8 %, рентабельність вирощування насіння соняшника склала 37,4 % і цей показник

рентабельності виявився найбільшим серед інших культур у рослинництві.

Передовими з рентабельного вирощування соняшника у 2014 році з відповідними показниками стали сільськогосподарські підприємства: Волинської області з показником - 65,6 %, на другому місці Кіровоградської області з показником 55 %, на третьому місці Черкаської області з показником 49,1 %. Сільськогосподарські підприємства Дніпропетровської області з показником рентабельності 45,7 % знаходяться на четвертому місці [1].

Лідерами з показників рентабельності вирощування зернових і зернобобових культур у 2014 році стали сільськогосподарські підприємства Хмельницької області з показником 40,8 %, друге місце посіли Сумської області з показником рентабельності 39%, на третьому місці Івано-Франківської області з 36,4 %. Сільськогосподарські підприємства Кіровоградської області з показником рентабельності 33,5 % посідають четверте місце, а Дніпропетровської області показали рівень рентабельності вищий за середній по країні на рівні 28,3 % і займають п'яте місце [1].

Зазначимо, що у 2013 році рентабельність в рослинництві зокрема, й рентабельність виробництва продукції сільського господарства і послуг загалом, знизилась проти 2012 р. майже у два рази.

Варто відмітити, що прибуток розрахований в бухгалтерському обліку і наведений у формах

статистичного спостереження не завжди може бути адекватним показником ефективного і раціонального ведення виробничої діяльності, особливо в аграрній галузі. Як зазначав професор Г.Г. Кірейцев, практику вирішення проблем управління процесами аграрного землекористування, побудовану на філософії бізнесу та зорієнтовану виключно на критерій прибутковості й винятково на інтереси приватного власника в сільському господарстві, не можна визнати обґрунтованою. Такий підхід виключає можливість розуміння землі як основного біологічного активу сільськогосподарського і лісового виробництва та людини, чие право власності на цей актив надано йому природою [5, с. 16].

Отже, на наш погляд, обґрунтованою є лише оцінка ефективності соціально-економічного розвитку аграрної галузі, яка враховує не лише вартісні показники виробничої діяльності, але й стан і

засади використання базового галузевого активу – земель сільськогосподарського призначення.

Відтак як визначено у проєкті Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року, однією з стратегічних цілей розвитку аграрного сектору є раціональне використання сільськогосподарських земель та зменшення техногенного навантаження аграрного сектору на довкілля [11].

Що ж стосується короткострокових перспектив економічної діяльності сільськогосподарських підприємств, то згідно опитування проведеного у II кварталі 2015 року Державною службою статистики України [8], сьогодні стримуючими факторами розвитку сільськогосподарського виробництва є: недостатній попит, природні умови, нестача робочої сили, нестача матеріалів та/або устаткування, фінансові обмеження (рис. 1).

Фактори, що стримують виробництво

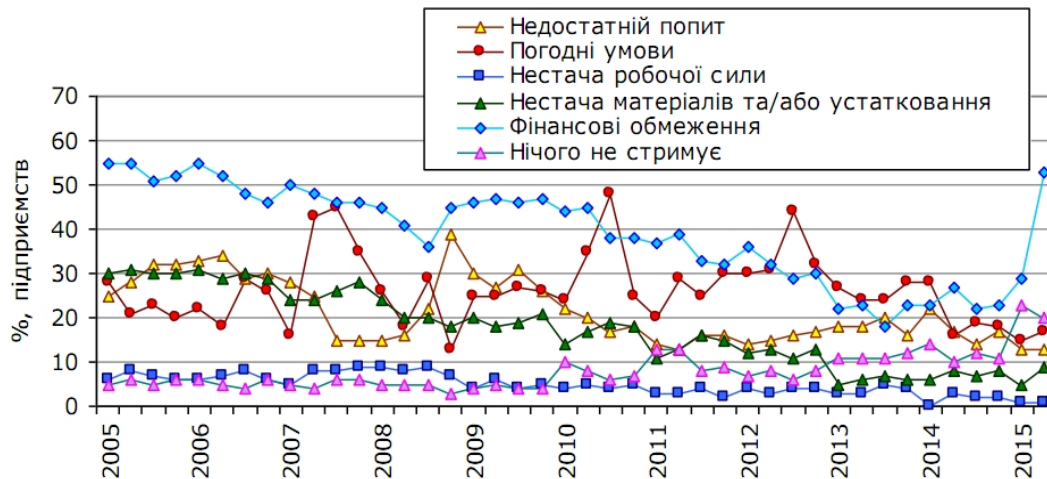

Рис. 1. Стримуючі фактори розвитку сільськогосподарського виробництва

Джерело: [8].

Як бачимо головною перешкодою на шляху розвитку сільськогосподарського виробництва у 2015 році стали фінансові обмеження, що спричинені погіршенням соціально-економічної ситуації в країні.

Фінансові обмеження мають значний вплив на активність аграрних підприємств в соціальній сфері. Тому в руслі нашого дослідження не можна оминати питання соціальної відповідальності сільськогосподарських підприємств, рівень якої є вкрай незадовільним.

Як наголошує П.Т. Саблук, соціальні проблеми залишаються найгострішими на селі [9]. Результатом відсутності мотивації до праці, трудової міграції, безробіття стала криза розвитку сільського господарства і сільських територій. Підприємства нового типу які господарюють не зацікавлені в розвитку та поліпшенні благоустрою сільських населених пунктів, а також добробуту населення. Неможливо не звернути увагу на поглинання сільського господарства такими структурами, як холдинги, корпорації, концерни, які інвестують в

сільське господарство з єдиною метою – одержання прибутку сьогодні, без урахування соціально-економічних проблем сільського населення і сільських територій та без погляду в майбутнє.

В Україні ситуація з соціальною спрямованістю діяльності аграрних формувань має певну специфіку. Соціальна спрямованість діяльності певної частини аграрних формувань обумовлюється ініціативами держави або суспільства, закріпленими у нормативно-правових актах. Інші аграрні формування, намагаючись відвернути увагу місцевого населення від виснажливої для довкілля регіону виробничої діяльності, здійснюють благодійні заходи, які в більшості випадків носять одноразовий характер.

Соціально спрямованою діяльністю аграрних формувань вважається економічна діяльність, яка здійснюється з метою отримання соціального ефекту від своєї діяльності – розвитку сільських територій та присутнього на них людського капіталу.

Соціальна сфера розглядається як сукупність соціальних процесів і стосунків внутрішнього і

зовнішнього середовища сільськогосподарського підприємства. Соціальна діяльність підприємства – це сукупність заходів, взаємин і взаємодій між суб'єктами економічної діяльності з метою оптимізації соціальних чинників виробництва, сприяння розширенню й посиленню їхнього впливу на соціально-економічний розвиток і удосконалення соціального середовища [7].

Підприємства аграрного сектора зацікавлені у фінансуванні соціальної сфери лише в тій мірі, в якій це прямо або побічно відповідає їхнім інтересам. Цим пояснюється підтримка аграрними підприємствами програм соціального спрямування переважно в місцях розташування їхніх представництв і структурних підрозділів, проведення заходів з підготовки робочої сили за тими професіями, які можуть бути значущими для діяльності таких підприємств. Такий підхід веде до скорочення безпосередніх витрат підприємств на соціальні цілі.

Зважаючи на вище сказане, держава прагне до дотримання так званого соціального балансу. З цією метою вона проводить відповідну податкову політику, спрямовану на заохочення аграрних підприємств до виділення частини прибутку на соціальні цілі, тим самим фактично беручи участь у їх досягненні.

Погоджуємося з І.В. Лебедевим, що соціальна діяльність підприємства повинна відповідати певним принципам і вимогам, серед яких можна виділити наступні:

- органічна єдність соціальних і економічних цілей;
- наукова обґрунтованість управлінських рішень;
- дотримання правових норм і стандартів;
- добросовісне виконання угод, укладених у рамках соціального партнерства;
- раціональне і ефективне використання ресурсів;
- добровільність прийняття й виконання додаткових соціальних зобов'язань не передбачених законодавством;
- різноманітність методів і форм реалізації;
- звітність і відвертість у ході діалогу із зацікавленими сторонами [7].

Реалізація соціальної політики сільськогосподарських підприємств здійснюється за допомогою відповідного механізму управління, серед складових якого виділяють предмет, суб'єкт і об'єкт управління, цілі та завдання, принципи, органи, функції й технології управління.

Технології управління соціальною діяльністю сільськогосподарського підприємства – соціальні технології, які включають сукупність прийомів, форм, методів, засобів, процедур розроблення, обґрунтування й реалізації соціальних програм, управлінських рішень, впровадження соціальних і технологічних інновацій, впорядкування, відтворення й оновлення соціального середовища сільськогосподарського підприємства з метою оптимізації соціальних чинників, сприяння розширенню та посиленню їх дії на підвищення ефективності економічної діяльності підприємства, створення

сприятливих умов праці, розвитку людського й соціального капіталу.

Початковим етапом і найважливішим інструментом соціальної діяльності підприємства є соціальне планування – система методів планомірного управління розвитком трудового колективу підприємства, цілеспрямованого регулювання соціальних процесів та прогресивного розвитку соціально-трудових відносин. Соціальне планування полягає в розробленні сукупності науково обґрунтованих і фінансово забезпечених заходів, завдань, показників з усього комплексу соціальних проблем. Реалізація цих заходів і завдань сприяє найбільш ефективному функціонуванню підприємства. Доцільним є відродити такий надійний елемент соціального досвіду, як плани соціального розвитку підприємств. Головний мета таких планів полягатиме у визначенні та офіційному закріпленні конкретних заходів, що забезпечують прогресивний соціальний розвиток трудового колективу, і тих показників, які мають бути досягнуті в перспективі. Успіх реалізації планів соціального розвитку значною мірою залежить від рівня організаторської діяльності [7].

Варто пам'ятати, що при здійсненні навіть науково обґрунтованих і ретельно розрахованих планів і програм соціального розвитку завжди можуть виникнути непередбачені обставини, які стануть перешкодою у їх реалізації. Відтак важливим інструментом успішного досягнення намічених цілей має бути постійний моніторинг ситуації з боку держави, виявлення тенденцій і аналіз їх розвитку науковою спільнотою, що й визначає напрями подальших наукових досліджень.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що незважаючи на випробування останніх років прибутки від економічної діяльності сільськогосподарських підприємств щорічно збільшуються, що є позитивним явищем. Однак, попри законодавчо задекларовану необхідність активної участі аграрних підприємств у вирішенні проблем розвитку сільських територій, рівень їх соціальної відповідальності залишається вкрай низьким.

В той же час згідно засад державної аграрної політики, сприяння розвитку сільських поселень та формування середнього класу на селі через забезпечення зайнятості сільського населення та підвищення їх доходів є однією із стратегічних цілей розвитку вітчизняного аграрного сектору. Діяльність сільськогосподарських підприємств на засадах соціальної відповідальності сприятиме зростанню продуктивності праці, конкурентоспроможності галузі та здатна принести вагомий економічний і соціальний ефект. Спільним завданням уряду і науки сьогодні є формування об'єктивних економічних умов для реалізації запланованих цілей: запровадження розвиненої системи соціального партнерства, побудова правової держави, становлення високого рівня моральної, економічної свідомості та соціальної відповідальності суб'єктів економічної діяльності.

4 Список використаних джерел

1. В Україні зросла рентабельність сільського господарства // *Зерно.org.ua*, 09 квітня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zerno.org.ua>.
2. Жук В.М. Облікові технології у забезпеченні інвестиційної привабливості та фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств / В.М. Жук, Ю.С. Бездушна, О.С. Вдовенко // *Облік і фінанси*. – 2013. – № 4 (62). – С. 32-38.
3. За три роки український АПК здатний подвоїти виробництво й експорт сільськогосподарської продукції // *Агробізнес сьогодні*, Середя, 25 березня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/agrobusiness/events/2836-za-try-roky-ukraiinskyi-apk-zdatnyi-podvoiti-vyrobnytstvo-i-eksport-silskogospodarskoi-produktsii.html>.
4. Індеси виробництва валової продукції сільського господарства // *Держстат України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Кірейцев Г.Г. Умови розвитку бухгалтерського обліку в сільському господарстві України / Г.Г. Кірейцев // *Реформування обліку, звітності та аудиту в системі АПК України: стан та перспективи*. II Міжнар. наук.-практ. конф.: Зб. тез та виступів. – К.: Інститут аграрної економіки, 2006. – 246 с. – С. 9-18.
6. Кропивко М.Ф. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем / М.Ф. Кропивко // *Економіка АПК*. – 2013. – № 3(221). – С. 3-15.
7. Лебедев І.В. Соціальна політика підприємства як інструмент реалізації корпоративної соціальної відповідальності / І.В. Лебедев // *Формування ринкової економіки: Збірник праць*. – Київ, 2011. – 286 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.big-lib.com>.
8. Очікування сільськогосподарських підприємств у II кварталі 2015 року щодо перспектив розвитку їхньої ділової активності // *Державна служба статистики України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/fin/rp/selo/selo_2_2015.zip.
9. Саблук П.Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П.Т. Саблук // *Економіка України*. – 2008. – № 12. – С. 4-18.
10. Стецюк П.А. Проблеми фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств / П.А. Стецюк // *Облік і фінанси АПК*. – 2011. – № 4. – С. 34-137.
11. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року (проект) // *Міністерство аграрної політики та продовольства України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/7644>.
12. Шпикуляк О.Г. Інституціоналізація інноваційної діяльності в аграрній сфері економіки / О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило // *Облік і фінанси АПК*. – 2010. – № 3. – С. 114-117.